УДК 159.9:93.99

М. К. Кременчуцька, канд. психол. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра клінічної психології

ФЕНОМЕН ТВОРЧОСТІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянута актуальна проблема методології науки — культурна детермінація вищої психічної діяльності. Наведена реконструкція психолого-історичного розвитку особистості через творчість видатного митця XX ст. Кузьми Петрова-Водкіна. Розглянуто джерела розвитку неймовірно обдарованої особистості, яка змогла відобразити у своїй творчій спадщині цілу епоху в житті суспільства. На основі аналізу автобіографічних творів творця подано феномен мистецтва в контексті культурно-історичної психології. Підкреслено, що функція мистецтва полягає в образному пізнанні світу, зокрема того, що вже зник. Витвори мистецтва як конкретизація художньої мови є втіленням соціальної сутності Художника.
Ключові слова: методологія науки, культурно-історична психологія, феномен культури, творча особистість.

Суспільство переживає кризу культури, яка виражається, перш за все, в кризі особистості. Визначення особистості як найбільш життєвої цінності має величезне значення для духовно-етичного виховання і, отже, для самовизначення людини у навколишньому світі. Подолати кризу культури можливо тільки через розвиток і культивування творчої особистості, яка є центральною проблемою становлення нації і її духовного вдосконалення.

Протягом тисячоріч людство прагнуло до гармонії. Філософи шукали загальні закони розвитку для космосу й людського суспільства. Питання добра й зла, життя та смерті, матерії й духу споконвіку тривожили розум кращих представників людства. Проблема самовдосконалення, таємниці психічного життя, прагнення до вічного й нескінченно прекрасного, основи ставлення до світу — так чи інакше ґрунтувалися філософією й знаходили своє відбиття в мистецтві. На думку І. Г. Белявського, соціальна функція мистецтва полягає в образному пізнанні світу, у тому числі того, що вже зник, а витвори мистецтва як конкретизація художньої мови є втіленням соціальної сутності Художника [3].

Скоріше за все, можна сказати: культура як би випливає, є відбиттям відповідного світогляду, який, у свою чергу, формується релігією, філософією, загальноприйнятою мораллю, що панують у даний період на певній території. Саме вони визначають домінуючі у цей момент ціннісні орієнтації, настанови, мотиви, прагнення, інтереси й т. д.

Чому феномен культури породив таке різноманіття трактувань і безліч суперечливих визначень? Чи не в цьому виражається розмаїтість людського буття? У тій мірі, в якій невичерпна і різнолика людина, багатогранна й багатоаспектна культурна спадщина...

 © М. К. Кременчуцька, 2009

Н. К. Реріх розбив поняття культури на дві частини: "культ" — шанування, "ур" — світло, тобто шанування світла. Отже, девіз Н. К. Реріха "світ крізь культуру" можна розшифрувати так: "Світ крізь вшанування світла", тобто через затвердження світлоносного початку в душах людей.

Отже, єдиної відповіді, що таке культура, немає і не тільки із-за багатозначності самого поняття культури, але і через те, що слово "культура" об'єднує різні точки зору. Довгий час поняття "культура" і "цивілізація" були тотожні. Першим провів між ними межу І. Кант, а на початку XX ст. інший німецький філософ Освальд Шпенглер і зовсім протиставив їх. Зараз, по оцінках ряду дослідників, існує близько тисячі визначень культури.

Але як би те не було — культура не існує поза людиною, зрозуміти її сутність можна лише через призму діяльності людини, народів, що населяють планету. Культура зв'язує природу й суспільство через розгортання творчої діяльності людини. При цьому в основу розуміння культури покладена історично активна, творча діяльність людини і, отже, розвиток самої людини як суб'єкта діяльності. Розвиток культури при такому підході збігається з розвитком особистості в будь-якій галузі суспільної діяльності.

Мета дослідження: виявити особливості творчої форми самовираження особистості в контексті культурно-історичної психології і на основі аналізу автобіографічних творів митця сформулювати концепцію творчої особистості.

Саме в завдання історичної психології входить історична реконструкція особистостей минулих епох. Це необхідно для поширення меж пізнання про минуле, що значною мірою допомагає збагнути сьогодення, і таким чином дає можливість моделювати можливі шляхи розвитку майбутнього.

Донедавна термін "історична психологія" розглядався тільки як соціогенез. Дійсно, з одного боку — це психологія історії, тобто саме соціогенез психіки людини в історичному процесі, як походження й розвиток вищих психічних функцій особистості, міжособистісних відносин, обумовлених особливостями соціалізації в різних культурах і суспільно-економічних формаціях. З іншого боку, історична психологія не може не займатися безпосередньо історією психології, її генезисом і аналізом її розвитку; а також, виникши на стику двох материнських наук (історії й психології), вона є інтеграцією знань про закономірності природи, суспільства й людини [4]. Це мало вивчена галузь психології, але саме в ній можна знайти шляхи гармонійного знання про світ, невід'ємною частиною якого є людина.

На думку професора І. Г. Белявського, у теперішній час, який характеризується створенням нових наукових напрямків, що інтегрують знання про закономірності природи, суспільства й людини, здійснюється одне з передбачень про час, коли науки про природу й людину зіллються в гармонійне знання про світ, частиною якого є людське суспільство [2]. Неможливо переоцінити значення історичної епохи для формування особистості, й у той же час, як часто та або інша особистість відіграє значну роль в історії певної країни, а то й впливає на все людство. Тому в історичній психології особистість, її формування й розвиток розглядаються з ураху-

ванням принципів: історизму, єдності психіки й культури, історико-психологічного генезису особистості й ін. У системі наук про людину й суспільство історична психологія намагається зайняти свою нішу, виробивши свої методи аналізу особистості. У самому загальному виді — це дослідження особистості в онтологічному просторі історії [4]. Її метою є реконструкція психологічного вигляду поколінь людей, що увійшли в історію, а будується ця реконструкція на основі об'єктивації психічної діяльності в явищах культури.

Хтось може обвинуватити історичну психологію в необ'єктивності, тому що звичайно предметом аналізу стає діяльність особистостей видатних, так сказати, "нетипових" представників своєї епохи, але адже "великі" теж діти своєї епохи. Який соціум оточував їх під час їхнього становлення? Які фактори виявилися вирішальними для формування й розвитку їхніх особистостей?

Люди видатні, неординарні, які не вписуються у жорсткі рамки часу, що їх породив, відбивають саме свою епоху, може бути, що саме в них найбільше яскраво переломлюються суперечності характерні для даного суспільства. Властива талановитим особистостям креативність і здатність до антиципації робить їх провісниками прийдешньої кризи (знову-таки в певний момент певного соціуму) і наступної за нею зміни епох, що іноді несуть із собою не тільки кількісні, але і якісні зміни. "Сила великих творців мистецтва й полягає в тому, що в їхній художній діяльності в найбільшій мірі розкриваються сутнісні сили епохи, що дає їм можливість самим поряд із творцями інших духовних і матеріальних цінностей брати участь у прокладанні подальших шляхів історії, а отже, і психіки" [2].

На наш погляд, саме реконструкція психологічного вигляду людей неабияких допоможе зрозуміти приховані пружини прогресу, не виявлені дотепер причини розвитку й відкрити можливості подальшого духовного вдосконалювання людства. А тому, що психологічна реконструкція відбувається на основі об'єктивації, то судити про "стан духу" можливо тільки по виявленій культурній спадщині, оскільки за всіх часів пересічний обиватель залишає набагато менше слідів (у тому числі й матеріальних).

Однією із центральних проблем історичної психології є питання про феномен творчості. У сучасній науково-психологічній літературі спостерігається пильний інтерес до проблеми самоідентефікації творчої особистості. Автопортрет є найбільш адекватною формою самовираження художника як особистості, що активно впливає на розвиток суспільної свідомості. Специфікою автопортрета, що виділяє його з власне портретного жанру, є рефлексія, тобто звернення автора до себе, свого внутрішнього стану, духовного світу. Соціальний аспект виявляється в автопортреті через вираз взаємин людини і суспільства.

Якщо в звичайному портреті посередником ретрансляції автопортретности для глядача служить зображена модель, то автопортрет виконує дану функцію безпосередньо. Властивості автопортретності ідентичні автобіографічності, що репродукує духовний стан художника, його етичне самопочуття, його розуміння епохи і самопохідні духовно-етичні резонан-

си свого часу. У зв'язку з цим автопортретность не укладається в жанрові рамки автопортрета, а виходить далеко за його межі.

Творчість видатного художника XX ст. Кузьми Сергійовича Петрова-Водкіна було розглянуто нами як феномен мистецтва в контексті історичної психології. "Всі придбані мною знання, як би сумбурні і безсистемні вони не були, тепер ув'язуються мною з питаннями мистецтва, по них я прагну допитатися до суті цього прояву людської енергії" [5, 278].

Особистість К. С. Петрова-Водкіна як і його мистецтво завжди викликали й будуть викликати бурхливі дебати, але ніхто так і не зміг приліпити йому ярлик тієї чи іншої течії того часу: символізму, футуризму, натуралізму, авангардизму, імпресіонізму або модернізму. Досліджуючи творчу біографію, відтворюючи й аналізуючи психологічний портрет, нами була зроблена спроба вийти на основні базисні передумови, що сприяють формуванню подібної особистості. Факти з життя, думки, ідеї, у тому числі, динаміка створення картин, починаючи від творчого задуму, включаючи процес "народження картини", і закінчуючи реакцією художника на вже готовий добуток, а також оцінка їм відгуків рецензентів були нами було взяті з аналізу епістолярної спадщини художника. Використовуючи інформацію, надану нам самим художником, ми спробували простежити взаємозв'язок блоку досвіду й перспектив, що конкретизується в таких психологічних реаліях, як система знань, настанов, прагнень, переконань, інтересів і всього того, що вміє особистість.

Аналізуючи творчу біографію К. С. Петрова-Водкіна, дивуєшся, звідки брала сили ця людина. Його невгамовність і ненаситність все життя гнали його з місця на місце, він не припиняв працювати навіть у періоди загострення своєї хвороби. Коли лікарі заборонили йому малювати, він став писати, саме "завдяки" цьому, ми й маємо цікавий матеріал у вигляді двох його автобіографічних повістей: "...на середині розвитку зупинитися не можна..." [5]. Ставлення до часу К. С. Петрова-Водкіна було дуже своєрідним: "Час — не хвилина, не година, — воно є сума наших переживань. В одну секунду може вміститися безліч мозкових подій, інакше не сивіли б люди миттєво в миті важких переживань" [6]. Чим не концепція про суб'єктивний час.

Щедро обдарований природою, К. С. Петров-Водкін емпіричним шляхом зробив найбільше відкриття XX ст., він відкрив "сферичну перспективу" — абсолютно самостійну, відмінну від усього відомого раніше систему сприйняття натури, яку він назвав "наукою бачити". Французьке астрономічне товариство ще в 1927 р. за глибоке знання природи й ідеї в галузі геофізики й космогонії вибрало К. С. Петрова-Водкіна своїм почесним членом.

Ще один факт із біографії К. С. Петрова-Водкіна — він перший звернув увагу на вплив кольору й інтер'єра, що оточує людини, на його психіку. У його повісті "Простір Евкліда" цій темі присвячена ціла глава "Колір", але медицина того часу стояла на зовсім інших позиціях і ще не досягла розуміння всієї важливості цієї проблеми, а слово кольоротерапія викликало не одну поблажливо-презирливу посмішку. Саме в главі "Колір"

К. С. Петров-Водкін здійснює страшне пророцтво: “Колір характеризує прозріння й затемнення цілих історичних епох і каже про молодість, розквіт і старість цивілізації. Не випадково сучасна цивілізація сфабрикувала колір хакі, мотивуючи його захисністю на полях війни. Думаю, справа серйозніше — цей гнилий колір є прапор збитих, сплетених світовідчувань однієї з цивілізацій, що відживає свою історичну чергу” [6].

Мимоволі пригадується сучасник К. С. Петрова-Водкіна німецький філософ О. Шпенглєр і його “Причинність і доля. Захід Європи”. Він розглядає культури, що утворюють світову історію, як організми з обмеженою, обумовленою ним приблизно в одну тисячу років тривалістю життя. Пророкуючи майбутнє західної культури та порівнюючи її зі зниклою грецькою, він підкреслює, що вона вже вступила в таку стадію цивілізації, на якій починається її невблаганна й фатальна загибель.

Протягом всього життя К. С. Петрова-Водкіна цікавило все, пов’язане з незвичайними явищами природи. “Мистецтво й наука є засвоєння речей ще не пізнаних… мистецтво стурбоване новими впізнаннями. У повсякденному житті ми тільки мимохідь стикаємося із предметами й не вловлюємо зв’язку між ними” [6]. Його мрією було вихопити із усього неподобства життя якусь таємницю й дати її людям. Метою життя він уважав прагнення до істини і пошукам Правди на землі присвятив усього себе.

Безумовно, у невеликому обсязі статті неможливо докладно проаналізувати таку багату подіями біографію (зокрема, ми торкнулися моральної сфери, релігійних поглядів і світоглядних позицій, що є значними для будь-якої особистісної характеристики).

Про джерела, що породили настільки незвичайну, неймовірно обдаровану особистість, що зуміла відбити у своїй творчій спадщині цілу епоху в житті суспільства, можна сказати словами самого К. С. Петрова-Водкіна: “Та й все мистецтво чи не є тільки репетицією до перетворення самої людини в Мистецтво. Саме життя чи не тільки ще проекція майбутніх можливостей” [6].

Хочеться відзначити, що в даній роботі ми торкнулися актуальних проблем методологічної науки. Розглядаючи методологію з погляду її евристичности — здатності забезпечити появу нові ідеї в конкретних проблемних ситуаціях і пам’ятаючи, що теорія являє собою результат процесу пізнання, а методологія саме й визначає способи досягнення й побудови знання, а так само, що в психологічних дослідженнях методологія різних напрямків пов’язана з їхньою світоглядною спрямованістю, ми можемо стверджувати, що, розглядаючи проблему культурної детермінації вищої психічної діяльності, що досить рельєфно демонструється у творчості К. С. Петрова-Водкіна, ми зробили перші кроки в аналізі й реконструкції психолого-історичного розвитку особистості. Психолого-історичний розвиток особистості завжди досить яскраво відбивається саме в мистецтві, а його найбільш значні витвори створювалися в переломні періоди історії.

Література

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — СПб.: Питер, 2000. — 278 с.
2. Белявский И. Г. Историческая психология. — Одесса, 1991. — 250 с.
3. Белявский И. Г. Исповедь пасынка века. — Одесса, 1997. — 465 с.
4. Білявський І. Г. Лекції з історичної психології. — Одеса, 2004 — 448 с.
5. Петров-Водкин К. С. Хлыновск. Пространство Эвлида. Самаркандия. — Л.: Искусство, 1982. — 345 с.
6. Селизарова Е. Н. Письма. Статьи. Выступления. Документы. — М.: Советский художник, 1991. — 512 с.
7. Рисунки Петрова-Водкина. — М.: Искусство, 1978. — 126 с.

М. К. Кременчуцкая, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра клинической психологии

ФЕНОМЕН ТВОРЧЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

Рассмотрена актуальная проблема методологии науки — культурная детерминация высшей психической деятельности. Представлена реконструкция психолого-исторического развития личности через творчество выдающегося художника XX в. Кузьмы Петрова-Водкина. Рассмотрены источники развития невероятно одаренной личности, которая смогла отразить в своем творческом наследии целую эпоху в жизни общества. На основе анализа автобиографических произведений творца представлен феномен искусства в контексте культурно-исторической психологии. Подчеркнуто, что функция искусства состоит в образном познании мира, в том числе того, который уже исчез. Произведения искусства как конкретизация художественного языка являются воплощением социальной сущности Художника.

Ключевые слова: методология науки, культурно-историческая психология, феномен культуры, творческая личность.

M. K. Kremenchutska, doc., PhD,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
clinical psychology department

CREATIVITY PHENOMENON IN A CONTEXT OF HISTORICAL PSYCHOLOGY

Summary

Actuality problem of science methodology — cultural determination of higher psychical activity is considered. The reconstruction of psychology -historical development of personality is presented through creation of prominent painter XX c. Kuz'my Petrova-Vodkina. The sources of development of the incredibly gifted personality which was able to reflect in the creative legacy whole epoch in life of society are considered. On the basis of analysis of autobiographic works of creater the phenomenon of art in the context of cultural and historical psychology is given. Underline, that the function of art consists of vivid cognition of the world, including the world, wich disappeared already. Works of art as specification of artistic language are embodiment of social essence of Artist.

Key words: science methodology, culture-historical psychology, phenomenon of culture, creative personality.